

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԹԵՈԴՈՍԻԱ - ԿԱՖԱ ՔԱՂԱՔԻՆ ՏԱԻՐԻՈՅ

ԵՒ ԱԶԳԻՍ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԻԱՅԻ

(ՏԽ յ'էջ 71)

Կաւայի հին պատմութիւն՝ անմիջական վերաբերութիւն ունի նախնոյն Տաւրիկեան Քերսոնեւի անցից և մասամբ նաև առասպելապատում՝ աւանդութեանց հետ։ Հաւանականաբար Քրիստոսի թուականէն չորս հարիւր տարի յառաջ՝ յոնիական գաղթականութիւնը եկած են այն կողմերը, հաստատուիլ բնակութեամբ և վաճառականութեամբ ի գաւառն որ ի ժամանակին՝ ծանօթ աշխարհի հիւսիսաձայրն համարուած էին։ Իրենցմէ յառաջ, թերակղզւոյն, ինչպէս նաև չորս կողմի գաւառաց բնակիչքն համարուած են Սկիւթացիք։ Պլինիոս և Ստրաբոն կ'աւանդեն թէ Տաւրիկեան թերակղզին ի ծովէ ելած է, և երկու հազար տարի յառաջ քան զհասարակաց թուականն՝ Ասիոյ Տաւրոս լեւանց կողմանէ հոն գաղթած ժողովրդեան պատճառաւ Տաւրիկէ կոչուեր է։ Իսկ այլք Դիոգորի սիկիլիացւոյ հետ կը համարին թէ զանազան ժողովուրդք ի վաղնջուց հոն հաստատուած ըլլան իրենց բնակութիւնը և Սկիւթացիք կոչուած, որ ընդհանուր անուն մ'է կիմմերեանց և նոյն կողմերն ելող ուրիշ ժողովրդոց։

Նիւթերնէս դուրս է պատմական - ազգագրական խնդրովք ըզրադիլ և զբաղեցընել։ Յիշեցընենք միայն թէ առասպելք՝ Սկիւթացւոցմէ յառաջ ալ ուրիշ ազգ մը կը զնեն այն կողմերն, բուն

կիմմերեանքը, ստոյգ կամ առասպելական, որոյ նախկին բնակութիւնն էր ըստ քերթողաց՝ հիւրատեաց և տխրագին գաւառ մը, խիտ առ խիտ անտառօք և արեգական ճառագայթից անթափանց մշտնջենաւոր միգով և մառախով պատած : Հալածեալք ի Սկիւթաց ի կիմմերեան վոսփորէ, ելան ի խնդիր նորոյ բնակութեան. և ընդ Եւքսինեանն անցնելով ի Պոնտոս, մերձաւոր ազգաց և ժողովրդաց վրայ ինկան ահաւոր արշաւանօք, և ըստ Հերոդոտեայ՝ յարձակելով ի փոքրն Ասիա, տիրեցին Կիպրոսայ թագաւորութեան. ուր քսանեութ տարի իշխելով՝ վերջապէս հալածուեցան յԱլիսագէս թագաւորէն Լիւդիոյ :

Տաւրիկեան թերակղզոյն նախնական ժամանակաց կը վերաբերին Եւքսինեանն Պոնտոսի այլ և այլ քաղաքներն, որ վաճառականական և քաղաքական պատմութեան մէջ կարեւոր և ազդեցիկ դեր մը ունեցան. ասանկ՝ Պանտիկապէա (այժմու Կերջ), Թէոդոսիա (կաւա կամ Քէֆէ միջին դարուց), Քերսոն՝ որոյ գիւրքը հիմակուան Սեւաստապոլի մօտերն կ'իյնայ :

Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Պանտիկապէա, որ վոսփորոս սկսեր էր կոչուիլ՝ նեղուցին վրայ ունեցած դրիցը պատճառաւ, յոնիական փոքրիկ թագաւորութեան մը աթոռ եղաւ, ու կամաց կամաց տարածեց ընդարձակեց իր իշխանութիւնն բովանդակ Քերսոնէսի և Եւքսինեան ծովու հիւսիսակողման գաւառներու վրայ, ուր բազումք յիշխողաց սկիւթացի ծագումն ունէին :

Մեծ ու զգալի եղաւ յոյն դադթականութեանց քաղաքակիրթ և բարեբար ազդեցութիւնն այն կողմերու վայրենի բնակչաց վրայ. որով հին ժամանակաց բարբ և սովորութիւնք կրեցին իրենց կերպարանափոխութիւնը, նոյն իսկ իրենց կրօնական պաշտամանց մէջ մոցընելով յունական դիցարանութիւնը. կրթութիւնն և ուսումն ալ ունեցան բաւական յառաջադիմութիւն : Վոսփորացիք Տաւրիոյ արեւելեան կողմերը տարածելով իրենց իշխանութիւնը, շինեցին և բարգաւաճ ըրին զՊանտիկապէա յերոսակողման. իսկ ի կողմն Ասիոյ կանգնեցին միւս այլ քաղաք՝ զՓանակորիա : Միլետացիք՝ Թէոդոսիա քաղաքին հիմնարկութիւնն ըրին, և այնչափ զօրացան՝ որ յաջողեցան վանել զՍոթիրոս թագաւոր վոսփորի : Բայց Յունաստան ի կէս Բ դարու (նախ քան զՔր.), կորսնցնելով իւր անկախութիւնը, Հռովմայեցւոյ մեծագոր պետութեան մարդ կը լինի. տակաւ կը սկսին պոնտական պատերազմունք. պատմական մեծ մարդը, Միհրդատ Եւպատոր (յ' Ա. դարու նախ քան զՔր.) ամուր թումը կը կանգնի հռոմէական հեղեղաց գէմ, և չի թողուր նոցա լէգէոնաց անարգել ոտնակոխ անել իւր աշխարհը :

Սկիւթացիք յարմար ժամանակ գտնալով, իրենց արօրագիր

խոփերը ի սուր և ի սուին կը ձուլեն, և Թէոդոսիոյ վաճառականութիւնը առ ժամանակ մի կանգ կ'առնու:

Միհրդատ մէկ կողմանէ՝ քաջապէս յետ կը մղէ Հռովմայ մեծանուն զօրավարները Սկիւլ, Լուկուլլոս և Պոմպէոս, և միւս կողմանէ, իր Գիտիանդոս զօրավարին ձեռքով կը ջախջախէ Սկիւլ թացուց ապստամբութիւնն, և Քերսոնեսեան հասարակապետութիւնը, հանդերձ վոսվորեան թագաւորութեամբ, Քերսոնիսիւ, Պանտիկապէիւ և վաճառաշահն Թէոդոսեաւ, իւր Պոնտական թագաւորութեան մարդ կը կացուցանէ առաջին դարուն սկիզբը նախ քան զՔր:

Սակայն Պոնտացւոյն փառքը չի տեւել երկար. Հռովմայ քաջ ախոյեանը, յաղթողն Սկիւլ թացուց, Քերսոնեսեան հասարակապետութեան և վոսվորեան թագաւորութեանց նուաճողը, Եւպատոր, իւր անարժան որդւոյն փառնակի դաւաճանութենէն ընկճեալ կը զրաւի ի կենաց, և անոր ընդարձակ պոնտական թագաւորութիւնը Հռովմայ զինուց ներքե կը նուաճի:

Թէոդոսիոյ վաճառաշահութիւնը Հռովմայեցւոյ կառավարութեան ներքե ևս կը բարդաւաճի. նա իւր ապրանքները, նաւերով մինչև ՚ի Հռովմ կը հասցընէ, ինչպէս տաւրիացի տաւարաց համեղաճաշակ միսը, փոքրիկ տակառներու մէջ ամփոփելով, որոց ամէն մէկուն գին 400 արծաթի դենար վճարելով, Հռովմայեցի սիրարեանք ախորժելով կը ճաշակեն¹:

Այլ միւս կողմանէ, որովհետև Թէոդոսիա թատերատեղի կը դառնայ դրացի ազգաց խիզախմանց, վասն որոյ նորա վաճառականութիւնը ժամանակ առ ժամանակ կը փլասի:

Հռովմայեցիք առաւել համակրութեամբ կը վարուին Քերսոնիսացւոյ հետ, զի նոքա արդէն հատուած են Հռովմայեցւոյ, և բարբառով և քաղաքակրթութեամբ մերձաւոր: Պանտիկապէա նախանձու աչօք կը նայի Քերսոնիսացւոյ վերայ, որոյ հետեանք կը լինին արինասհեղ կռիւներ, Թէոդոսիոյ պարապաց ներքե, որ այդ երկու քաղաքաց մէջ տեղը կ'ինկնայ: Սկիւլացիք ևս խառնուելով Քերսոնիսացւոյ և Պանտիկապէի կռուոց մէջ, ոչ թէ միայն Թէոդոսիոյ վաճառաշահութեան, այլ առ հասարակ Տաւրիոյ մշակութեան և յառաջագիմութեան արգել և փնաս կը լինի:

Ի վերջ կոյս առաջին՝ և ի սկիզբն երկրորդ դարու փրկչական թուականիս, կը սուրան ի Թէոդոսիա, ընդ Տանայիս գետ, ասիական Ալան կոչուած բարբարոս ժողովուրդը, և Թէոդոսիոյ պարսպաց հետ, հիմն ի յարե կը կործանեն նորա վաճառականութիւնը:

¹ Montesquieu, Esprit des Lois, Livre VII. Chap. I

ներ : Հաւանականաբար այս միջոց ժամանակին համար է Նիկոմիդիոյ հրամանատար Արիանոսի գրածը , որ կը կոչէ թէոդոսիա « Գարուքանդ քաղաք , որոյ պատմութիւնը յիշատակարանաց մէջ խնդրելի է » :

Այս յիշատակարանիս վերայ հիմնեալ , տմանք ի գիտնոց , թէոդոսիոյ հին պատմութիւնը աւարտեալ կը համարին . այլ մի նորագիւտ արձանագրութիւն , քանդակուած մարմարին սիւնի վերայ , կը ծանուցանէ որ՝ եղած է ի թէոդոսիա , ի ժամանակս թագաւորութեան Վոսվորի Տիրերեայ — Յուլիայ Տէյրանոսի « Պաշտօնեայ արքայի և վերակացու » ¹ :

Աստի մեր կը մակարեբեմք . թէոդոսիա՝ Քերսոնիսեան և Վոսվորեան խիզախմանց միջոց , եղած է ոտնակոխ և յԱլանաց քարուքանդ՝ առ ժամանակ մի , այլ սակաւ յետոյ դարձեալ գլուխ վերցուցած է , շնորհիւ իր աշխարհագրական դրից , երբ (այն է 200 թուին միջոցները) Գոթացիք հալածական կը վարեն ի թէոդոսիոյ զԱլանները : Նոյն միջոցներուն Սարմատացիք ևս , կիմ մերեան (Ենի — քալէ) նեղուցէն մոնալով ի Տաւրիա կը տիրեն Պանտիկապէի . և կը սկսի երկրորդ հարստութիւն Վոսվորեան թագաւորութեան : Կը փութան Հռովմայեցիք Սարմատացւոց ինքնիշխանութեան առջևը առնուլ ի Տաւրիա . 303ին կոստանդին խորոս , Դիոկլետիանոս կայսեր զօրավարը , Քերսոնիսացւոց օգնութեամբ կը նուաճէ զՍաւրոմատ Ը , Սարմատացւոց թագաւորը : Նորա յաջորդը , Սաւրոմատ թ , թէոդոսիոյ սահմանագրութիւն վերայ կը զրաւի ի կենաց մենամարտելով մի քերսոնիսացի շահատակի հետ : Յերկրորդ կէս Դ գարու , դարձեալ կը յիշուի մի թագաւոր Վոսվորի՝ Սարմատացի ազգաւ , Ասսանդրոս Բ անուամբ . որոյ իշխանութեան միջոց , այն է 375 թուին , հեղեղաբար կը սուրան յԱսիոյ Հոնք , նշանաւորք ի պատմութեան , իւրեանց քանդիչ բնաւորութեամբ , որք և վերջ կու տան Վոսվորեան թագաւորութեան , կործանելով տաւրիացի շինանիստ քաղաքները : Այդ բարբարոսաց հարուածներուն ներքե շիջեալաւ կը կործանի վաճառաշահն թէոդոսիա , և կը մնայ երկար ժամանակ , նախ Ալանաց , ապա Գոթացւոց և հուսկ Հոնաց դերբուկներուն ներքե , մինչև որ զան մաքրելու նորա ափունքը շահավաճառ և օգտածարաւ Հայ և Գենուացի վաճառականք :

¹ Այս սիւնը գտնուած է ի կերջ 1843ին :

ՄԻԶԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԻԱՅԻ

Աւերակաց ներքե վերջ տուինք թէոդոսիոյ հազար և երկերիւր տարուան համառօտ հին պատմութեան :

Հոնք քար քարի վերայ շէոդլով ի թէոդոսիա, կ'անցնին յԵւրոպա, որոյ արժանաւոր առաջնորդը « Գաւազանն բարկութեան Երկնից » Ատաթիաս, ի ճանապարհին այլ շատ քաղաքներ ենթարկելով թէոդոսիոյ ճակատագրին՝ կը հասնի Խոտալիա :

Հարիւր և աւելի ևս տարիներ, թէոդոսիա, նոյն և ամբողջ Տաւրիա՝ աւերակաց ներքե կը մնան :

501ին կ'արշաւեն ի Տաւրիա յԱսիոյ Ուգրացիք և Բուլղարք՝ սոցա կարճատե տիրապետութեան վերջ կուտայ կայսրն Յուստիանոս Ա, դարձեալ զՏաւրիա Հռովմայեցւոյ իշխանութեան ենթարկելով. ծովահայեաց շատ տեղուանք կայսեր շինել տուած բոլորած և բերդերուն, նոյն ձևով, աշտարակները ցարդ կանգուն կեցած են ¹ :

Ի վերջին կէս Է դարու՝ մի նոր ժողովուրդ ևս մուտ կը գործէ ի Տաւրիա, կազար կամ՝ Խազար անուամբ : Այս ազգը, համեմատ իւր երկրագործ բարուց, երկար միջոց ժամանակի կը տիրէ Տաւրիոյ դաշտային մասանց և Օրի դռնէն ևս դուրս կ'ընդարձակէ իւր իշխանութիւնը՝ տակաւ կը բաղմանան սոքա, այնպէս որ Տաւրիա, փոխելով անունը կազարիա (Ghazaria) կամ՝ Խազարաց աշխարհք կը կոչուի : Սոցա շահաստանը կը լինի մօտ այժմեան հին Ղրիմու, կազարաթ, երբեմն կոչուած մեծ աւանը՝ մեք այժմայդ մեծ աւանին սակաւաւոր նշխարք կամ մնացորդք միայն կարող եմք նշմարել, ի հին — Ղրիմէ ցՍուտաղ տանող ճանապարհին վերայ, և այն գետնին հաւասարած հիմունք և քարինք հին շէնքերու, որք մօտաւոր ապագային հետախաղաղ պիտի կորչին. չըմտանաւք աստ յիշելու որ՝ այդ մեծ աւանը ասկէ 200 տարի առաջ ծուխ համարուած էր Ս. Խաչ վանքին, որ բարձր լեռան վերայէն կը գիտէր իւր ընդարձակ ծուխը, կազարաթ մեծ աւանը : Այժմ՝ դարձեալ կանգուն Ս. Խաչ իւր տեղ, և անցեալ ² տարի վայելչապէս նորոգուած, ի ձեռն Գերապատիւ Վարդապետին Խորէն Ստեփանէի, փոխանակ մեծ աւանին, գեղեցիկ ձորերուն

¹ Ինչպէս ի Հալուշդա, Ղրիմու հարաւային ափանց վերայ :

² 1890 :

և հովիտներու վերայ միայն կը տիրէ, որը ժամանակաւ բիւրաւոր Հայոց տեղի բնակութեան եղած են: Մեք այնպէս կ'ենթադրեմք, որ կազարաց բնակութեան միջոց ի Տաւրիա, գաղթած լինին ասոր բազմաթիւ հայ ժողովուրդ, և ունեցել են իրենց եկեղեցիները և վանքերը: այս ենթադրութեանս պատճառները, զատ առանձին գլխով կ'աւանդեմք ի ստորեւ, ի գիտութիւն սիրողաց ազգիս հին գաղթականաց պատմութեան:

Ի մետասաներորդ դարու կը դիմեն ի Տաւրիա Պեչէնէզ և Կոման կոչուած ազգերը, զորս կը հալածեն Մանգոլ թաթարը, 200 ին վերջերը, առաջնորդութեամբ քաջակորով Բազու խանին, որ էր թոռն, ի պատմութեան նշանաւոր ջինգիզ խանին, հասաւստողի զիշխանութիւն Խըպչախաց, սակի — ջոկատին:

Բազու՝ թէոդոսիոյ մօտաւոր, Սոլդայա, այժմ՝ Սուտաղ կոչուած հովիտն եզերք, ապալեր սարերու վերայ կը հաստատէ իւր աթոռը, որոյ ստորոտը կը խորտակին անպուսպ ալիք Սև ծովու: և ժամանակ առ ժամանակ ասպատակ կու տին հեղեղօրէն գէպ ի Լեհաստան և ի Ռուսաստան, և գերելով գերիելով այն աշխարհները, նոցա կանայք և դասերը Սոլդայայ և թէոդոսիոյ հրապարակաց վրայ ամօթալից և նախատեալ կը սպասեն գերեհան հայերու¹, որ գան և արծաթով գնելով ազատեն զիրենք այդ տառապանաց վիճակէն, և տանին իրենց ընտանեաց մօտ:

Բազուի թոռը Մանգու — Դէմիր, իւր սրդւոց մէջ կը բաժանէ թերակղզիս, և Օրան — Դէմիրի ժառանգութիւն կ'ինկնայ Սուրխաթ քաղաքէն մինչև թէոդոսիոյ ափունքը 4266 ին: Սուրխաթ կը լինի մայրաքաղաք Օրան — Դէմիրի: և սորա իշխանութեան միջոց կը փոխուինորա անունը ի Ղըիմ կամ Քըուրմ: և ուրովհետեւ ժամանակ անցնելէն վերջ, բոլոր թերակղզոյն անուն կը դառնայ Քըուրմ, որպէս զի մասը բոլորէն զանազանի, Հին մակդիրը կը դնեն քաղաքին վերայ, կոչելով Օրան — Դէմիրի մայրաքաղաքը Հին կամ Էսկի — Քըուրմ: Ուշագրութեան արժանի է, որ Սուրխաթի անուանափոխութենէն իբր 300 տարի առաջ թէոդոսիա եւ փոխել է անունը և սկսել է կաւա — կաֆա կոչուիլ: Ասերէք անուանց վերայ, այն է Սոշիաք, Կափա և Ղըիմ առանձին գլխով պիտի խօսիմք, բացատրելով նոցա ծագումը կամ ստուգաբանութիւնը:

Շարունակելի

1. Ինչպէս Օվանէս Պոկատնովիչ 1579 ին: Տես ի Բաղմավէպ 1885, էջ 106: